

BYGG NADS VÅRD

TRÄDGÅRDAR

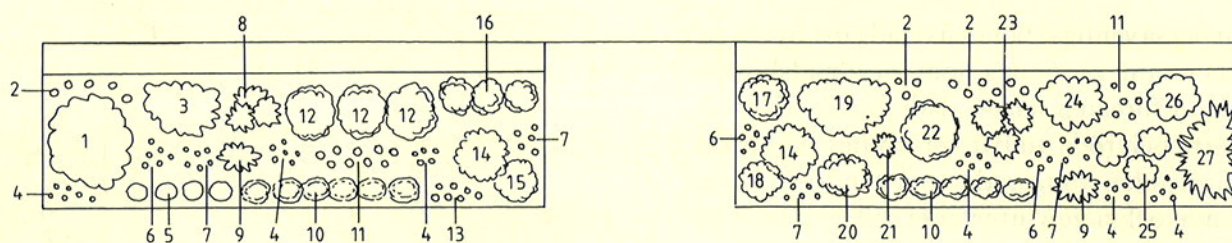

Trädgårdsodlingens historia har sin upprinnelse under medeltiden. Det var klostren som anlade trädgårdar med örtagårdar där det odlades medicinalväxter, köksväxter och blommor; en separat fruktträdgård samt planteringar i korsgångens fyra kvadrater. Klostren fungerade som en viktig kunskapsspridare och många av våra idag vanliga växter har introducerats via dem. I Vadstena finns ännu rester av en bevarad klosterträdgård från 1400-talet.

I den gamla Västgöotalagen finns ett stycke som berättar om allmogens gårdar. Tomten var på 800 kvadratfot. På denna fanns förutom stugan med uthus, vedförråd och brunn också en kålgård med lök, örter och fruktträd så

långt utrymmet tillät. Här fanns också bistöckarna och intill låg humlegården som kunde vara ganska stor. Även om fruktträd inte var så vanliga fanns det stadgar i den äldre Västgöotalagen om straff för dem som ofredade fruktträd, ärtor, bönor och rovor.

Under barocken började kungligheter och i viss mån även adeln att inkalla utländska trädgårdsmästare för att anlägga trädgårdar och parker. Hittills hade odlandet främst varit inriktat på nyttoaspekten, men vid denna tid började trädgården att bli en plats för nöjen. Trädgård och byggnad planerades i samkomposition och parkerna anlades med axiala mönster och tuktade växter. Det var genom

1 Pion	5 Tovsippa	9 Aurikel	13 Pärlhyacint	17 Höstaster	21 Kejsarkrona	25 Akleja
2 Päsklilja	6 Scilla	10 Lavendel	14 Löjtnantshjärta	18 Prästkrage	22 Åbrodd	26 Praktlysing
3 Riddarsporre	7 Krokus	11 Pingstlilja	15 Citronmeliss	19 Rosenmalva	23 Brandgul lilja	27 Randigt gräs
4 Snödroppe	8 Madonnalilja	12 Höstflox	16 Stockrosor	20 Borstnejlika	24 Stormhatt	

Förslag på en rabatt med gammaldags perenna växter. Rabatten är ritad för att anläggas intill väggen på framsidan av ett mindre bostadshus från slutet av 1800-talet. Platsen finns för en entré eller veranda mitt på huset. De höga växterna har placerats närmast fasaden, de kan behöva stöd och måste kanske bindas upp för att komma till sin rätt. För att komma ut en bit ifrån väggen, så att inte växterna binder för mycket fukt och skadar huset, föreslås en sträng med singel närmast sockeln. Samma växter kan också användas för en rabatt i ett mera fritt läge, men då får växterna placeras så att rabatten byggs upp från två sidor så att de högre växterna får stöd av annan växtlighet.

Nicodemus Tessin den yngres utformning av Drottningholms slottsträdgård 1681 som den svenska barockträdgården fick sin fulländning. Senare kom Carl Hårleman att införa den franska rokokon där löst placerade element användes i trädgårdskonsten. Den engelska landskapsparken, som kännetecknas av en betydligt mer varierad och oregelbunden komposition, utvecklades vid mitten av 1700-talet och fick stort inflytande i Sverige.

Först vid 1800-talets mitt började trädgårdskonsten tillämpas i mindre sammanhang, i en stil som kallades den *tyska stilen* eller *tapetstilen* och som var en blandning av olika stilar. Kännetecknande var praktrabatter i olika färger.

Bondens trädgård på 1800-talet

För allmogen var det först i samband med skiftena under 1800-talet som trädgårdar började anläggas. När gårdarna flyttades ut och nya trädgårdar kom till var det ändå i första hand nyttoaspekten som rädde. Frukträd och bärbuskar planterades gärna. Ofta kunde en närbelägen herrgård eller prästgård inspirera med både fruktsorter och blomplantor samt även med rabattmönster.

Under 1800-talet instiftades flera organisationer som befrämjade kunskapsuppbyggnad i trädgårdskonsten. År 1811 tillkom "Kongliga Svenska Lantbruksacademien", som bland sina uppgifter hade att verka för trädgårdsodlingen.

I länen bildades under 1800-talet regionala Hushållningssällskap. I Skaraborg bildades t ex 1857 "Föreningen för trädgårdsskötselns och trädplanterings befrämjande inom Skaraborgs län" och år 1870 anställde Hushållningssällskapet en länsträdgårdsmästare. Sådana tjänster inrättades i de flesta länen vid denna tid. En annan viktig insats för att sprida kunskap var anläggandet av skolträdgårdar.

Viss påverkan kom också genom t ex Lövven-skiölds mönsterböcker. Här visades hur trädgårdar kunde anläggas och exempel gavs på vilka växter som kunde användas. Flera böcker gavs ut i ämnet (se litteraturförteckningen). Trädgården som vi idag förknippar med gamla bondgårdar innehåller ofta grusgångar, rundel av gräs, syrenberså, rabatter och fruktträd. Syrenbersån och gräsrundeln härrör från barockträdgården medan gräsmattan med slingrande gångar, trädgrupper och rabatter kommer från den engelska parken.

Trädgårdens växter

Trots alla influenser utifrån odlades ännu i slutet av 1800-talet i stort sett samma grönsaker som man gjort sedan medeltiden dvs kål, kålrot, lök, bönor och ärter. Allmogen accepterade inte gärna nymodigheter som gurka, spenat och sallad. Man "hade säkert mycket hellre svultit ihjäl" uppges i en frågelista från Nordiska museet.

Körsbärs-, äpple-, plommon- och päronträd

var också vanliga i bondens trädgård. Syrén och schersmin användes som prydnadsbuskar, ibland förekom någon fläderbuske. Krusbär, svarta och röda vinbär var vanliga bärbuskar. Vårdträden fungerade som vindskydd men kunde också ge vinterfoder till djuren. Vanliga träd var ask, lönn, lind och oxel. Viktigt var dock att träden inte tog näring från gräset eftersom det användes till foder.

I kryddträdgården växte åbrodd, lavendel, salvia, isop och libbsticka, i rabatten fanns ringblommor, påsk- och pingstuljor, kejsarkrona och löjtnantshjärta.

Villaträdgårdar och kolonilotter

I samband med att egnahemsrörelsen tog fart omkring år 1900 började trädgårdar anläggas omkring varje villa där man kunde odla grönsaker, bär och frukt. Man skulle uppvisa en prydlig anläggning, gärna med grusgång, gräsmatta och rabatter. Nu var inte längre rundeln aktuell och gångarna skulle göras breda och lättskötta.

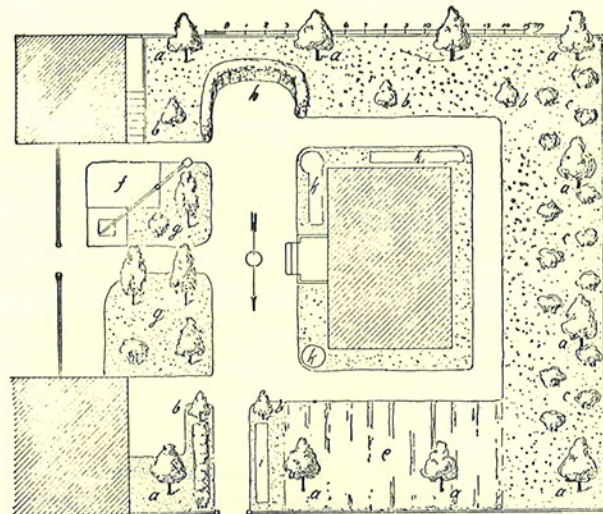
I den tidiga villaträdgården var nyttoaspekten av stor betydelse, men under efterkrigstiden ledde den allmänna utvecklingen till ett minskat behov av egenodlade frukter och grönsaker. Vintergröna barrväxter och ettåriga utsättningsplantor vann under 60- och 70-talen intrång framför de traditionella fleråriga perennerna och grönsaksodlingarna.

Med städernas industrialisering och byggande av flerfamiljshus introducerades koloniträdgårdarna efter tyskt mönster under sekelskiftet 1900. Syftet var att underlätta den fattiga stadsbefolkningens försörjning.

Restaurera en trädgård

Ta till vara de möjligheter som trädgården erbjuder. En bevarandevärd trädgård behöver inte vara gammal för att vara trevlig. Även nyare trädgårdar kan ha kvaliteer som gör dem till något speciellt. Trädgården utgör tillsammans med huset en enhet som präglas av sin tids ideal och arkitektur. Stilar och smak liksom växter och arter varierar. Utgå därför från den egna trädgården vid en restaurering.

Låt arbetet få ta tid och följ trädgårdens rytm. Det gamla systemet av rabatter, gångar och buskar brukar träda fram om man bara

"Plan af trädgård vid småbruk i Västergötland. a stamfruktträd, b dvärgfruktträd, c bärbuskar, e köksväxter, f rabarbet, g prydnadsträd och buskar, syrenberså, i blomrabatter, k blomgrupper." Ur: Svenska Allmogehem, 1909.

håller efter gräs, mossa och sly. Finns den gamla grusgången kvar - låt den gärna få behålla sin form och dosering, dvs att den är högre på mitten.

Buskar som syrener kan föryngras genom att beskåras kraftigt, torra grenar på fruktträd är också lätta att ta bort. Måste träden beskåras är det bäst att tillkalla en fackman, visserligen finns det gott om litteratur i ämnet, men det kan ändå vara svårt att få ett bra resultat om man inte har tidigare erfarenhet. De gamla rabatterna kan renoveras. Låt rabatten blomma för att kunna skilja ut ogräset. Plantera därefter om växterna så att de får ordentligt utrymme.

Förutom fruktträd, bär- och prydnadsbuskar kan också de gamla lövträden bevaras. Självsådda plantor och rotskott bör tas bort så att de inte tar onödig näring från de äldre träden. Det tar ofta mycket lång tid att ersätta ett uppvuxet lövträd och genom sin storlek och form utgör de värdefulla inslag i den gamla trädgården. Förutom skydd mot vind och sol är de dessutom vackra att se på.

Det har också betydelse hur gräsmattan ser ut. Låt den gärna vara ojämn. Närmast huset kan det tidigare ha funnits en gräsplan som slagits med lie. Marken kan ha blivit ojämn och gräset tovtigt. Det brukar gå bra att klippa med en gräsklippare om man tar det försiktigt, och eventuellt kan man fylla ut de värsta ojämnheterna. Gräsmattan blir på så sätt lite

ojämn och lätt kuperad. Undvik helst att anlägga släta villagrasmattor vid gamla torp och gårdar.

Idag finns ett stort intresse för trädgårdar och gamla växter. Därför kan det i många handelsträdgårdar finnas perenner som har gammal hävd på orten. Se gärna efter hur äldre trädgårdar i trakten är planerade och vilka växter som finns där. Dessa kan användas som förebilder vid plantering av nya växter om det inte finns tillräckligt mycket kvar i den egna trädgården. Grannar och äldre trädgårdar kanske kan bistå med skott och frö från gamla plantor. Fröer kan man själv samla och spara för att driva upp till kommande säsong.

Dagens trädgårdsideal skiljer sig i flera avseenden från tiden före andra världskriget. Det är ofta svårt att förena dessa ideal med ett gott resultat. Intressant att veta är även att färgerna på vissa traditionella blommor idag har förändrats. Staket, hägnader, stenmurar, grindar, trädgårdsmöbler m m är givetvis betydelsefulla för trädgårdens karaktär.

Några saker att tänka på

Vänta med att förändra trädgården.

Undersök först vilka växter som finns.

Låt det ta tid - hetsa inte.

Spara fruktträd, andra träd och buskar.

Förnygra och beskär om det är nödvändigt.

Låt gräsmattan vara ojämn.

Använd äldre trädgårdar som förebilder.

Komplettera med gamla arter som normalt är tåligare i vårt klimat.

Exempel på gammaldags växter

Buskar

fläder, plymspirea, snöbär, syrén, lukt-schersmin, snöbollsbuske, fylld kanelros.

Rosor

jungfruros, mossros, äppelros, persisk gulros.

Perenna växter

akleja, färgkulla, prästkrage, löjtnantshjärta, rosenmalva, lavendel, lupin, bondpion, såpört, höstflox, randgräs, spansk körvel, åbrodd, taklök, praktlysing.

Lökväxter

brandgul lilja, madonnalilja, krollilja, pingstlilja, påsklilja, snödroppe, vårkrokus, scilla, aftonstjärna.

Ett- och tvååriga

ringblomma, lövkoja, borstnejlika, lejongap, stockros, fingerborgsblomma, solros, indiankrasse.

Klängväxter

humle, kaprifol, pipranka, rosenböna.

Fler exempel finns att finna i litteraturen.

Länsmuseet och andra museer hjälper till med byggnadsantikvarisk rådgivning till såväl fastghetsägare, projektörer som hembygdsföreningar.

Litteratur:

Alm, Gustaf, Veltman, Han, Vollbrecht, Klaus; *Beskäringsboken*, 1983

Bauer, Walter, Parker, *trädgårdar, landskap: förnya och bevara*, 1991

Berg, Gösta, Bauer, Lisa; *Skansens örtagård*; Skrifter från skansen 6:1971

Berglund, Karin; *Längtans blommor: om gammaldags trädgårdsväxter*, 1988

Berglund, Karin; *Lust och fågring: trädgårdsmänniskors drömmar och verklighet*; 1991

Beyron, Ulla; *Blommor från mormors tid*; 1982

Carlberg, Birgitta; *Gömda växter i glömda trädgårdar: om att bevara gamla kulturväxter*; 1988

Den kultiverade naturen; Nordiska museets och Skansens årsbok 1987; 1987

Hidemark, Ove mfl; *Så renoveras torp och gårdar*; 1981

Karling, Sten; *Trädgårdskonstens historia*; Buttherworths 1982

Trädgård, en kulturhistorisk utställning; Nordiska Museet 1988

Trädgårdskonst 1 o 2; Paulson, Gregor, red; 1935, 1948

Walfridson, Marguerite; *Salvia och bondpion: trädgårdar och täppor på skansen*, 1991

Informationsbladet

är framställt inom ramen för ett samarbetsprojekt mellan museerna i västra Sverige och Byggnadsvård Nääs. Bladet är redigerat av en kommitté bestående av 1:e antikvarie Margareta Hallin och antikvarie Mats Herklint, Älvsborgs länsmuseum samt Tekn. dr/arkitekt Solveig Schulz, Chalmers tekniska högskola. Bladet är granskat av Jimmy Persson, Botaniska trädgården, Göteborg samt av Enheten för byggnadsvård, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Text och illustration:

Antikvarie Ann-Katrin Larsson, Skaraborgs länsmuseum, Skara. Illustrationen är ritad av Ulla Sköld, Skaraborgs länsmuseum.

Foto: Från Österlen. Karin Berglund, Mölndal

Distribution och abonnemang:

Byggnadsvård Nääs

Nääs slott

448 92 Floda, tel 0302-358 43

Utgivare:

Älvsborgs länsmuseum 1994